

SPONTÁNNĚ MOTIVOVANÉ NÁPISY A KRESBY. HISTORICKÁ GRAFFITI NA PERNŠTEJNSKÝCH STAVBÁCH

Lucie Bartůňková

Fakulta humanitních studií UK Praha

Spontaneously Motivated Writings and Drawings. Historical Graffiti on Pernštejn Structures

Abstract: This paper is focused on the study of historical spontaneously motivated writings and drawings, including modern history. The text presented here is based on the experience with the restoration of historical landmarks. At numerous sites, valuable historical surfaces, including those with writings, are being removed. In many cases, therefore, valuable resources that could help create a picture of one or more significant chapters of cultural history have disappeared forever. The aim of this contribution, among other things, is to highlight the value of spontaneously motivated writings as a historical resource. The text attempts to explain how we understand the concept of graffiti, and what significance historical writings and drawings have for our research. From the findings discovered at two structures of the House of Pernštejn, at Litomyšl Château and at Prostějov Château, we have attempted to describe and interpret preserved writings and drawings. The graffiti that we have found at both of these sites represents an exemplary set of the most often displayed symbols. However, there are also less common symbols or cartoons, the origin of which we are attempting to shed light on. Graffiti is reflected in many scientific fields, from art history to cultural history, sociology, archaeology, folklore studies, psychology, linguistics, epigraphy, landmark preservation, restoration, and heraldry. The expression “graffiti” is problematic due to its numerous connotations. It is a dynamic and constantly developing term. For the purposes of this text, we will understand it as consisting of writings and drawings originating from spontaneous thoughts, without lengthy consideration, using the most

readily available means. The study of historical spontaneously motivated writings and drawings remains rather on the fringe of professional interest. Nonetheless, historical spontaneously motivated writings and drawings are a remarkable phenomenon that is not easy to grasp. Only some historical sources enable such close and intimate insight into the authors. Based on our observations, spontaneously motivated unofficial writings and drawings are created from random thought. To interpret them for their use in research in the humanities, it is necessary to get to know their environment and related historical events well, since only then can such messages be properly comprehended.

Keywords: *writings; drawings; graffiti; symbols; signs; Prostějov; Litomyšl*

Výzkum prezentovaný v tomto článku je zaměřen na studium historických spontánně motivovaných nápisů a kreseb. Předkládaný text vychází z našich zkušeností s restaurováním památek. Při práci na restaurátorských projektech jsme často svědky odstraňování historicky cenných omítek i s nápisy. V mnoha případech tak navždy mizí hodnotné prameny, které mohly dokreslit obraz některé z kapitol kulturní historie. Cílem příspěvku je tak mimo jiné poukázat na hodnotu spontánně motivovaných nápisů jako jednoho z historických pramenů.

V textu se pokusím vysvětlit, jak rozumíme pojmu graffiti a jaký význam mají historické nápisy a kresby pro širší výzkum. Zdůraznění existence rozličných forem graffiti považují za velice důležité, neboť tento výraz se dnes používá v nejrůznějších kontextech a zanedbání této diferenciaci může vést k řadě nedorozumění. Nepůjde však pouze o kategorizaci graffiti, neboť daná otázka by si zasloužila podrobněji zaměřenou studii a někteří publicisté, včetně českých autorů,¹ již na tomto poli dosáhli jistých výsledků. Pokusím se zde popsat a interpretovat nápisy a kresby dochované na dvou pernštejnských stavbách – na zámku v Litomyšli a na zámku v Prostějově – a zaměřím se při tom na některé často zobrazované motivy a jejich původ. Graffiti, která na těchto dvou stavbách nacházíme, představují exemplární soubor nejčastěji se vyskytujícími znaků. Jsou zde však vyobrazeny i méně obvyklé symboly či karikatury, jejichž původ se pokusím osvětlit.

---

¹ O této problematice publikuje Marie Malivánková Wasková (2014).

Reflexi graffiti nacházíme v mnoha vědních oborech, od dějin umění, přes kulturní dějiny, sociologii, archeologii, folkloristiku, psychologii, lingvistiku,² epigrafiku, až po památkovou péči, restaurátorství³ či heraldiku. Přesto však zůstává studium historických spontánně motivovaných nápisů a kreseb stále spíše na okraji odborného zájmu. O dílčí zmínky týkající se historických graffiti však nouze není. Existují podrobné epigrafické rozbory některých nápisů a články z oblasti dějin umění, historie či paleografie. Jeden z prvních českých textů zaměřených na historické spontánně motivované nápisy publikovala Jiřina Joachimová ve *Zprávách památkové péče* již v roce 1955 (Joachimová 1955). Jiřina Joachimová podrobně zkoumala spontánní ryté kresby s motivem ukřižovaného Krista, nalezené v klášteře svatě Anežky České v Praze. Zmínky o graffiti nacházíme rovněž v cestopisné či topografické literatuře z 19. a 20. století a jsou často obsaženy a dokumentovány v restaurátorských zprávách, uložených na územních pracovištích Národního památkového ústavu. Nalézáme je ale i v soupisech památek, vlastivědných sbornících a v odborných časopisech zaměřených na památkovou péči.

Ze současných českých textů zabývajících se primárně historickými graffiti je třeba zmínit především práci Marie Malivánkové Waskové ve *Sborníku archivních prací* (Wasková 2014). Článek s titulem *Návrh klasifikace historických spontánních nápisů* se totiž, jako jeden z mála v českém prostředí, zabývá historickými graffiti. Jeho autorka se v něm pokusila vytvořit systém klasifikace středověkých až novověkých graffiti a dipinti⁴ na území českých zemí, s reflexí současného německého bádání. Ve své studii klade podnětné otázky k dalšímu bádání a poukazuje rovněž na chybějící bibliografii k historickým spontánně motivovaným nápisům a kresbám. Folkloristé Bohuslav Beneš a Václav Hrníčko v publikaci *Nápisy v ulicích* dávají graffiti do souvislosti s orální historií (Beneš – Hrníčko 1993). Uvádějí, že „i verše na zdi, ačkoliv jsou napsané, tvoří součást ústních dějin, protože svým obsahem a způsobem vyjadřování mají blíže k mluvenému slovu než k literatuře“ (ibid. 1993: 9). Bohuslav Beneš a Václav Hrníčko provedli na sklonku 20. století zajímavý výzkum mapující neoficiální politické nápisy a kresby, které vznikaly na území českých zemí, zejména v epicentrech dění, v Praze a v Brně, v době „sametové revoluce“. Tyto nápisy mají mnozí

² Lingvista může sledovat proces vývoje novotvarů v jazyce.

³ Pro restaurátora spočívá hodnota nápisu například v možnosti přiblížit dataci uměleckého díla.

⁴ Marie Malivánková Wasková ve své stati rozlišuje dipinti, tedy nápisy a kresby provedené psacím náčiním či malované barvou, a graffiti v podobě rytých nápisů a kreseb (Wasková 2014).

ještě v živé paměti. Jejich existence tak zůstane mladým badatelům díky výše zmíněným folkloristům známa. Nápisy byly samozřejmě velmi záhy po jejich vzniku likvidovány či přepisovány nápisy agitačními.⁵ Autoři zmiňují i starší meziválečné a poválečné nápisy z období invaze vojsk některých zemí Varšavské smlouvy v roce 1968 a z období normalizace.

V cizojazyčném prostředí se lze s publikacemi, které se tématu historických spontánních nápisů věnují, setkat častěji. Faktem však zůstává, že se zaměřují spíše na graffiti v podobě výtvarného umění, či naopak na historické nápisy například v Pompejích a ostatních starověkých sídlištích. Pouze ve výjimečných případech pak podávají přehled, který podstatu tohoto fenoménu shrnuje. Několik badatelů se věnuje pouze specifické oblasti graffiti, jako je tomu například v práci o latrináliích, kterou v roce 1966 prezentoval na setkání kalifornských folkloristů v Davisu přední americký folklorista Alan Dundes (Dundes 1966). Ze soudobých německojazyčných, opět úzce vymezených, prací lze uvést výzkum rakouského psychologa Norberta Siegla, který se sice zaměřuje především na vývoj graffiti v současnosti, ale neopomíjí ani historická graffiti (Siegl 1993, 2001). Z německých bibliografií zabývajících se odvětvím epigrafiky je významná práce Detleva Kraacka a Petera Lingense *Bibliographie zu historischen Graffiti zwischen Antike und Moderne*, zaměřená na definici, klasifikaci a typologii spontánních nápisů (Kraack – Lingens 2001). V monografii *Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise, Inschriften und Graffiti des 14. – 16. Jahrhunderts* (Kraack 1997) se Kraack zabývá šlechtickými graffiti z období pozdního středověku a raného novověku a studuje graffiti poutníků při jejich cestách do Svaté země.

Přínosná a aktuální práce na poli středověkých graffiti v sakrálním prostoru je publikace archeologa Matthewa Championa *Medieval Graffiti, The Lost Voices of England's Churches* (Champion 2015). Autor se podrobně věnuje vzniku tohoto fenoménu, jeho výzkumu a kategorizaci. Zabývá se převážně kostely v oblasti východní a jižní Anglie. Spontánní nápisy a kresby člení podle obsahu. Ačkoliv se Champion soustřeďuje především na středověká graffiti, výlučně v sakrálním prostoru, mnohé z motivů, které podrobně rozebírá a připisuje jim ryze náboženský původ, lze nalézt i v českojazyčném profánním prostředí. Jako jednu z prvních prací věnujících se graffiti, nejen z druhé poloviny 20. století, lze jmenovat dílo amerického autora Roberta Reisnera *Graffiti. Two*

⁵ Bohuslav Beneš a Václav Hrníčko tento fakt zmiňují především v souvislosti s plakáty s protirežimní tematikou, které byly z nařízení vlády přelepovány.

Thousand Years of Wall Writing (Reisner 1971). Autor se zabývá spontánními nápisy v širokém měřítku, od jejich počátků, které spatřuje již v paleolitu, až po sedmdesátá léta 20. století, kdy byla publikace vydána. Z nejnovějších textů pak nelze pominout kolektivní monografii zaměřenou na nápisy z období starověku (Baird – Taylor 2011).

Terminologie spontánních nápisů

Terminologie užívaná v souvislosti s graffiti není jednotná. V literatuře je pojem „graffiti“ nejčastěji uváděn v souvislosti s fenoménem sprejových maleb, které se objevily ve druhé polovině 20. století, přičemž historická graffiti jsou až na nepatrné zmínky, týkající se v drtivé většině Pompejí, Říma, či Egypta, opomíjená. Původní označení se však vztahuje pouze k nápisům anonymně vyrytým rydlem či vyškrabaným do fasád staveb a až později začaly být tímto výrazem souhrnně označovány i další nápisy a kresby nejrůznějšího charakteru, obvykle na veřejně přístupných místech. Slovo „graffiti“ má významem nejblíže italskému slovu *graffiare*, což znamená *škrábat* či *vrýpnout*. Obecně pod pojmem „graffiti“ rozumíme způsob vizuální komunikace, v současnosti často oscilující na hraně trestního zákona, zahrnující spíše anonymní znaky vytvářené jednotlivci či skupinami ve veřejném prostoru.

Tyto znaky lze vyložit nejen jako fenomén subkultury či kontrakultury, ale i jako expresivní umělecké vyjádření. Definice graffiti je zaznamenána ve většině encyklopedií a přehledové literatury zabývající se výtvarným uměním. Žádná z těchto definic však nepodává jednotný a vyčerpávající výklad daného termínu.⁶ V sociologické literatuře je pojem „graffiti“ nejčastěji spojován s deviací a nejstarší spontánní písemné a kresebné projevy zde nebývají reflektovány.

Výraz „graffiti“ je tedy z hlediska své obsahové mnohovýznamovosti problematický. Jedná se o dynamický, stále se vyvíjející pojem, který zahrnuje karikatury, podpisy, niterná sdělení, krátké literární texty (básně), heraldická znamení, monogramy, symboly, votivní nápisy a kresby, ale i velkoformátové sprejové malby. Pro účely tohoto textu jím nicméně rozumíme nápisy a kresby vzniklé z náhlého hnutí mysli, bez dlouhého rozmyslu, za použití nejsnáze dostupných prostředků, například kousku uhlí, rudky, ostrého předmětu

⁶ Stručně a bez kategorizace je termín „graffiti“ vykládán téměř ve všech přehledových publikacích týkajících se výtvarného umění či restaurátorství. Podle Kubičky a Zelingera v dnešní době asociuje termín „graffiti“ především výtvarnou kreativitu, projevující se tvorbou dvourozměrných obrazů s vysokou vizuální uplatnitelností na jakýchkoliv dostupných plochách (Kubička – Zelinger 2004: 80).

a podobně. Nezahrnujeme převážně sprejové nápisy a kresby ze současnosti. Tyto nápisy mnohdy vyžadují jistou přípravu, často jsou promyšlené a plánované už s ohledem na opatření si sprejů, volbu barev a v případě malby na stěny bez souhlasu jejich majitele i výběr vhodné denní doby, podle mého mínění tedy nesplňují požadavek spontánnosti.

V tomto textu bude coby ekvivalent výrazu graffiti užíváno i slovní spojení „spontánně motivované nápisy a kresby“, které se neopírá o specifickou odbornou literaturu. Myslím, že toto slovní spojení nejméně objektivně pojmenovává jev, kterým se tento text zabývá. Hlavní motivací pro používání tohoto výrazu je již výše zmiňovaný fakt, že termín „graffiti“ je v současnosti spojován spíše se sprejovými malbami než s historickými nápisy a kresbami. Tímto se tedy snažíme oba fenomény graffiti – sprejové malby a spontánně motivované historické nápisy a kresby odlišit terminologicky. Pracujeme i s termínem „utilitární nápisy a kresby“, kterými rozumíme takové, jež vznikly spontánně, například z nedostatku psacích nástrojů, papíru a podobně, kdy stavitel místo do skicáře načrtl dílčí stavební prvek přímo na stěnu objektu. Mezi tato graffiti zahrnujeme zejména nejrůznější hospodářské výpočty.

Způsobem, jímž folkloristé Bohuslav Beneš a Václav Hrníčko vysvětlují podstatu orálních dějin, má velice blízko ke spontánně motivovaným nápisům a kresbám, jak jim rozumíme v této stati. V úvodu knihy *Nápisy v ulicích* autoři uvádějí: „Součástí každé převratné doby jsou jak historická fakta, tak také jejich hodnověrné záznamy, doplňované příslušnými dokumenty k pozdějšímu zhodnocení. Souběžně s nimi vzniká v lidových vrstvách, které jsou i nejsou nositeli převratných myšlenek, specifický odraz jednotlivých činů a procesů, podávaných většinou na základě informací z druhé nebo třetí ruky. Tak vznikají ústní dějiny, které se od oficiální historiografie liší různým výkladem těchže skutečností, jejich jiným pojetím a často emocionálním podáním. Za jistých okolností se šíří pouze ústně, jindy amatérskými nápisy nebo soukromými tisky či strojopisy“ (Beneš – Hrníčko 1993: 5).

Kulturní antropolog Martin Soukup uvádí ve výčtu vizuálních projevů při studiu kultury mimo jiné i graffiti. Dále poznamenává, že vizuální materiál „je v tomto případě médiem, v němž se specifickým způsobem zrcadlí kultura“ (Soukup 2010: 20). Tento přístup ve vizuální antropologii by bylo možné uplatnit například při výzkumu proměn odívání v průběhu několika staletí, a to pouze na základě studia spontánních kreseb, jejichž častým motivem je člověk v dobovém oděvu. Podobným způsobem, za využití odlišných vizuálních projevů (fotografie), postupovali Alfred Luis Krober a Jane Richardson Hanksová při

výzkumu proměn ženských šatů v průběhu tří století (ibid.: 20). Důležitou roli hrají verbální graffiti v rámci lingvistiky, neboť spontánní nápisy v sobě nesou lidovou mluvu, dialekt, ale i novotvary mluveného jazyka.

V USA byl na základě graffiti dokonce proveden výzkum veřejného mínění, přičemž hlavními tématy byly postoje k homosexualitě, k rasismu a genderu.

Stejně jako jinde v Evropě a ve světě, vyskytují se i na území českých zemí hodnotné soubory historických, spontánně motivovaných nápisů a kreseb. Takřka žádná stavba s dochovanými historickými omítkami není prostá alespoň několika nápisů, či kreseb. Většina profánních i sakrálních staveb nese stopy letitého užívání, díky němuž lze do určité míry i odhadnout, k jakému účelu byly místnosti v historických objektech využívány. Graffiti se samozřejmě nalézají na všech popisovatelných plochách, které nutně přímo nesouvisí s architekturou. Hustě popsané bývají lavice v sakrálních objektech, nábytek i užitkové předměty. Spontánně motivované nápisy nalzáme i v knihách. V jednom ze svazků s náboženskou tematikou, který se nacházel v broumovské knihovně, byla na předsádce knihy provedena karikaturní kresba nahého muže. Z odborné veřejnosti nejnámějších souborů graffiti na historických objektech, jejichž existenci známe nejen z publikovaných textů, zmiňme alespoň významný soubor nápisů a kreseb na zámku v Žirovnici, nápisy v jeskyni Na Špičáku v Jesenickém krasu, soubor graffiti na hradech Pernštejn či Bečov a mnoho dalších.

Pro tuto stať jsem zvolila nápisy a kresby na Litomyšlském a Prostějovském zámku především z důvodu jejich dlouhé historie a mnohočetnosti nápisového a kresebného fondu a s tím souvisejícím množstvím výzkumného materiálu. Oba objekty spojuje v 16. století rod Pernštejnů, za jejichž působení na stavbách vznikaly mnohé z dochovaných nápisů a kreseb. V obou případech jsou patrně nejcennější rudkové nápisy a kresby v okenních špaletách. V případě prostějovského zámku se jedná o významný soubor již jen z hlediska rozsahu a zobrazených symbolů. Nápisy a kresby nalezené na obou objektech lze přitom rozdělit do několika skupin podle jejich formy a obsahu. Nejfrekventovanějšími graffiti jsou zde znamení, symboly, jednotlivá písmena a čísla. Další skupina je tvořena jednotlivými slovy či celými větami. Poslední skupinou jsou kresby, zobrazující nejčastěji lidi, zvířata a architekturu. Veškeré nápisy a kresby lze ještě členit na profánní a náboženské. Většina dosud zmapovaných nápisů a kreseb se nachází ve snadno dostupné výšce. Nejstarší nápisy a kresby spadají bezpochyby již do 16. století, kdy se zámky stávají renesančními sídly Pernštejnů.

Spontánní nápisy a kresby na zámku v Litomyšli

V roce 1567 se páнем litomyšlského panství, tehdy jednoho z největších v zemi, stal Vratislav z Pernštejna, kancléř českého království, který zde o rok později nechal stavět renesanční zámek s bohatou sgrafitovou výzdobou. Původně středověké sídlo Kostků,⁷ vzniklé úpravou biskupských budov a zničené požárem, bylo zpustlé a zámek byl v podstatě novostavbou, dokončenou v roce 1581. Budovu navrhl italský architekt Giovanni Baptista Avostalis de Sala. Po smrti poslední členky rodu, Frebonie z Pernštejna, byl zámek v roce 1649 prodán německému rodu Trauttmansdorffů, kteří nechali vystavět nový piaristický chrám, podle projektu G. B. Alliprandiho. Následně pak od roku 1753 panství se zámkem vyženili Waldstein-Wartenbergové a v roce 1855 byla Litomyšl prodána rodu Thurn-Taxis. Nyní je zámek státním majetkem pod správou Národního památkového ústavu. V roce 1999 byl zámecký areál v Litomyšli pro svou jedinečnou renesanční architekturu zapsán na Seznam světového dědictví UNESCO.

Velké množství graffiti se nalézá v prostoru mezipatra a půdy. Mezipatro je nejstarší dochovanou částí zámku, dispozičním pozůstatkem středověké stavby. Stávající omítky jsou kletované, renesanční, s monochromní světlou výmalbou. Tyto prostory patrně neměly zcela ustálené využití. Jejich základní dispozice odpovídá běžné obytné sestavě vstupní síně, světnice a komory s toaletou. Mezipatro lze v archivních dokumentech⁸ datovat rokem 1801, kdy je v přízemí uvedeno „postranní předsíní a dvě světnice podomků“. Dalším zdrojem informací o funkci místností mezipatra jsou stopy jeho užívání (utilitární nápisy na stěnách ve formě výpočtů, jejich specifické poškození apod.). Po nějakou dobu také největší pokoj patřil k prádelně v přízemí (sušilo se zde prádlo). V místnostech se za celá staletí malovalo pouze několikrát.

Nejstarší stopy související s užíváním prostor mezipatra mohou pocházet snad z druhé poloviny 16. století. Tomu nasvědčuje rytá kresba srdce s datací na kamenném dveřním ostění. Graffiti v zámeckých prostorech jsou provedena nejčastěji rudku či uhlím a v případě mezipatra i vizuálním průzkumem těžko identifikovatelnou, již značně degradovanou zelenou barvu zemitého tónu, která zčásti překrývá některé starší kresby. Touto barvou jsou širokými tahy

---

⁷ Kostkové z Postupic – zemanský rod s kořeny v Polsku – držel ve 14. století tvrz Postupice. Kostkové zastávali od dob husitství přední místa v Království českém. Husitský hejtman a schopný diplomat Vilém I. Kostka z Postupic se stal v roce 1432 pánem Litomyšle (Skrivánek 2009: 77).

⁸ Eliška Racková [online]. Message to: lucie.bartunkova@gmail.com. 11. prosince 2016 9:50 [cit. 2017-01-23]. Osobní komunikace.

štětce pokryty rozsáhlé plochy stěn. Jednu skupinu graffiti tvoří klasické krátké texty se jménem a datací. Zde podepsaný člověk, křestním jménem Martinus, zanechal své jméno hned na několika místech zámeckého objektu.

Další skupinu tvoří záznamy hospodářského charakteru, se kterými se lze setkat zhruba od 17. – 18. století a které jsou typické i pro století devatenácté, kdy jsou některé stěny hustě pokryté výpočty a poznámkami.⁹ Svislé čáry, řazené většinou v těsné blízkosti vedle sebe nebo pod sebou, často přeškrtnuté, představují spolu s křížky¹⁰ jeden z nejčastějších motivů utilitárních graffiti. S velkou pravděpodobností se jedná o jednoduchou pomůcku, která byla využívána při počítání. Tato graffiti snad také dokládají využití prostor mezipatra k užitkovým účelům.¹¹ Početní pomůcky tohoto charakteru se zde objevují v mnoha variantách, ať již vzhledem k technice provedení, či typologii. Některé jsou vyryté kouskem cihly, na jiných místech jsou nakreslené rudkou či uhlem. Vedle čar a křížků se zde setkáváme i s méně obvyklými kroužky.

Dalším častým typem utilitárních graffiti jsou klasické číselné záznamy, které v tomto případě prezentují záznamy sčítání a odčítání, mnohdy doprovozené slovy či zkratkami pro daný materiál. V okenní špaletě je provedena datace rokem 1797 a nad ní klasická kresba prasátka se zatočenou oháňkou, coby již tehdy symbolu štěstěny? Součástí štětcových maleb je i jednoduchý kříž s paprsky.

Dalšími obvyklými motivy, se kterými se lze často setkat, jsou nejrůznější symboly a znamení. V prostoru mezipatra, v jedné z okenních špalet, je vyobrazeno několik osmicípých hvězd, snad provedených jedním tahem. Na stejné ploše je nakreslen kruh, rozčleněný na osm výsečí. Některé symboly se opakují a zdá se, že se je někdo pokoušel neuměle okopírovat na tutéž plochu zdi. Není vyloučeno, že se jedná o chrismony. Tím může být i dvojitý kříž uzavřený kruhem či tři soustředné kružnice, které jsou linkami rozděleny na deset výsečí.

Méně obvyklý je nálezný tzv. Šalamounova uzlu, provedený rudkou v okenní špaletě. Pro tento symbol nalézáme hned několik výkladů. Champion (2015) nabízí podrobnou interpretaci tohoto symbolu coby tak zvaného ochranného znamení (*apothropaic symbol*). Jedná se o tradiční zdobný motiv, používaný již od starověku, který lze nalézt v mnoha kulturách. Uzel je složen ze dvou

⁹ *Epigrafika-soupis nápisů horního hradu v Bečově nad Teplou*. Dostupné z http://www.zip-ops.cz/shp/becov_epigrafika/becov_podrobna.html [cit. 2017-01-24].

¹⁰ Křížky byly užívány v 17. – 18. století a čárky ve století 19. (Wasková 2012).

¹¹ Prostor mohl splňovat funkci skladu. Řady čárek jsou typické pro sypky.

Zámek Litomyšl –
kresba v mezipatře
objektu na renesanční
omítkové vrstvě, tzv.
Šalamounův uzel.
Foto: L. Bartůňková, 2016.

uzavřených smyček, které se prolínají. Šalamounův uzel bývá nazýván také jako „svastika – Pelta“. Ve středověku přetrvávala víra, že zástupná kresba labyrintu slouží coby past na zlé duchy.

Další skupinu tvoří kresby zvířat a lidských figur. Rudkou jsou zde provedeny jednoduché lineární kresby drobných ptáků. Rudková figurální kresba představuje muže s výraznou pokrývkou hlavy, oděného do širokých kalhot sepjatými pod kolena, s průstřihy, tak zvané plundry.

Jedním z nejzajímavějších výjevů v prostoru mezipatra je naivní kresba zvířete kojícího pět klečících lidí. Zvíře má podlouhlé tělo, které pokračuje hlavou s malými trojúhelníkovými ušima a se špičatou tlamou. U každého z jeho

Zámek Litomyšl – dětská kresba v mezipatře objektu, pravděpodobně ze sedmdesátých let 20. století.
Foto: L. Bartůňková, 2016.

pěti vyobrazených struků klečí člověk se zdviženými pažemi, sající mléko. Lze předpokládat, že se jedná o hanlivý vizuální motiv tak zvané *Judensau*, tedy „židovské svině“, který má velmi dlouhou tradici. Nejstarší zobrazení pochází ze 13. století. Jde o antisemitské zobrazení židů v obscénním kontaktu se sviní. Židé obcují se sviní, případně sají mléko obří svině. Vepři jsou v rámci judaismu považováni za rituálně nečistá zvířata. Motiv židovské svině byl velmi rozšířen zejména v sakrálních stavbách na území Německa (Tydlitátová et al. 2013). *Judensau* se objevuje v knižních ilustracích, ale i v sochařství a architektuře. Známa jsou středověká vyobrazení v sakrálních stavbách, kde se *Judensau* vyskytovala v podobě chrlice či jako kamenný reliéf, například

Zámek Litomyšl – graffiti v podkroví objektu, kresba ciferníku s nápisy v kurentu.
Foto: L. Bartůňková, 2016.

v dómu v Regensburgu, Brandenburku, Magdeburku a jinde. V antisemitické propagandě se vyskytuje až do 20. století. Kresby podobného způsobu provedení se vyskytují i v podkrovních prostorách zámku a lze tedy uvažovat o tom, že autorem byl některý z řemeslníků, který se podílel na opravách zámku a byl ubytován v jedné ze světnic v mezipatře. Rovněž předpokládáme, že zde zobrazený námět *Judensau* bude pocházet patrně z devatenáctého či z první poloviny 20. století, kdy se tento motiv v českém prostředí objevuje v antisemitické karikatuře.¹²

Jednou z nejmladších vrstev jsou dětské kresby, nejspíše z šedesátých či sedmdesátých let 20. století, provedené dle pamětníků, se kterými jsem hovořila, zřejmě dětmi tehdejšího kastelána. Kresby zvířat, domků a čar jsou provedeny růžovou voskovou pastelkou. Tomu, že se skutečně jedná o dětské kresby, nasvědčuje kromě specifického rukopisu i výška, ve které jsou graffiti provedena.

¹² V českojazyčné literatuře lze k tomuto motivu nalézt pouze stručné zmínky, heslo *Judensau* je rozvedeno v *Encyklopedii* dějin antisemitismu (Tydlitátová et al. 2013: 151–153). Tento motiv reflektují i některé další publikace věnované antisemitismu, např. Frankl 2007; Soukupová 2000.

Zámek Litomyšl – kresba v mezípatře objektu, hanlivá karikatura tzv. Judensau.
Foto: L. Bartůňková, 2016.

Další prostory s bohatou škálou spontánně motivovaných nápisů a kreseb na litomyšlském zámku jsou půdní prostory. Opět zde zaznamenáváme použití různorodých nástrojů a zobrazení rozličných motivů. Rozsáhlé plochy zdí podkrovních prostor podněcují svou „prázdnotou“ k tvůrčí činnosti, a proto se setkáváme i s rozměrnými kresbami figur, patrně spíše mladšího data. Postavy jsou většinou stylizované do podob rytířů, v jednom případě se jedná o ženu s čepcem držící v rukou patrně nůžky nebo jiný nástroj podobného charakteru a další z figur je pak zcela fantazijní. Představuje neforemného tvora s velkým nosem, na němž stojí obdobný tvor v menším měřítku. Mnoho nápisů bylo provedeno řemeslníky, kteří v objektu v průběhu dvacátého století pracovali, především pak na opravách krovu a střechy. V tomto případě se jedná většinou o hanlivé nápisy a kresby s erotickou tematikou. Nechybí samozřejmě podpisy řemeslníků s datacemi, z nichž jedna z nejmladších velkoformátových datací spadá do roku 1961, kdy se zde podepsali klempíři a pokrývači.

Jedna ze starších kreseb, provedená z hlediska použitého typu písma snad nejpozději v polovině 19. století, jako jediná na rozlehlé, jinak nápisů prosté ploše stěny, znázorňuje rozměrný hodinový ciferník s číslicemi, do kterého je

vepsaný kříž a v každé čtvrtině kruhu je nápis kurentem. Kresba je vytvořená červenou barvou, snad rudkou. Po obvodu kruhu se nachází zdobný prvek ve formě klikatice. Na jedné ze stěn jsou znázorněny dvě sepnuté ratolesti a v prostoru mezi nimi se nachází iniciály dvou jmen a letopočet 1904.

Další rozsáhlý soubor rudkových nápisů z rané historie objektu se nalézají v prostoru zámeckých arkád. Zde se dochovaly především epigrafické památky ve formě podpisů s datacemi a krátkých textů. Dobře čitelný je text „*In den Namen dess Herren...*“ s datací 1626. Tento text se v různých podobách opakuje a je k němu přiřazen Kristův monogram IHS, který bývá mimo jiné vykládán jako zkratka latinského *Iesus Hominum Salvator* (Ježíš Spasitel lidí). Některé části textů jsou doprovázeny natolik zdobnými prvky, že ve své abstrakci evokují představu současných graffiti. Světlé plochy zdí sloužily i jako místa pro architektonické náčrtky, jak je patrné v kresbě části sloupu. Někteří badatelé spatřují v rudkových nápisech na arkádách zámku v Litomyšli instrukce stavitele a snad zde byl identifikován i podpis architekta Ulrica Aostalliho, který vedl stavbu zámku od roku 1574 až do dokončení stavby roku 1581 (Konečný – Racková 2014: 35).

V přízemních prostorách objektu je vyobrazena například říšská orlice s doprovodným textem či karikaturní kresba muže jedoucího na koni a pod ním ženy s těžko rozpoznatelným předmětem v ruce.

Spontánní nápisy a kresby na zámku v Prostějově

Zámek, který byl součástí městských hradeb, vybuďoval v letech 1522–26 Jan z Pernštejna. Vratislav z Pernštejna inicioval v letech 1568–72 rozsáhlou renesanční přestavbu. Došlo k vybudování arkád, které však byly za třicetileté války zničeny. Hodnotný vstupní portál zůstal zachován. Na přelomu 16. a 17. století se panství stalo majetkem Karla z Lichtenštejna a v té době zámek sloužil i jako vězení. V polovině 17. století byl objekt vypálen Švédy a následně provizorně opraven. Poté již nebyl využíván jako panské sídlo, v 18. století sloužil jako sýpka a židovské vězení. Ve druhé polovině 19. století koupila zámek rodina Chmelařových a vytvořila z něj kulturní centrum. Dnes je objekt v majetku města Prostějova.

V dlouhém časovém rozmezí bylo na zámku provedeno mnoho průzkumů od stavebně-historického po restaurátorské průzkumy, které doložily bohatou renesanční malířskou výzdobu v mnoha prostorách zámeckého objektu. S touto výzdobou souvisí i existence spontánně motivovaných nápisů a kreseb, které

byly v průběhu průzkumů dokumentovány a bohužel v několika případech opět překryty novodobými omítkami, nebo byly v rámci rekonstrukce objektu zcela zničeny. Na dochovaných kresbách a nápisích můžeme sledovat i využití prostor k hospodářským účelům, o čemž svědčí bohatá sbírka kreslených svislých čárek, které sloužily nejspíše k početním úkonům.

Za nejzajímavější výjevy považujeme existenci rudkových kreseb, jejichž motivem je zámek, zachycený patrně ještě před přestavbou do současné podoby. Ve špaletě jednoho ze sálů ve druhém nadzemním podlaží se nachází rozměrná, precizně provedená rudková kresba zámku se dvěma věžemi a množstvím drobných víček ve dvou řadách za sebou. Vyobrazen je i terén v okolí stavby, před níž je znázorněno městské opevnění s cimbuřími. Stromy obklopující objekt jsou podobné palmám. Součástí obrazu jsou i zvířata a texty. Ptáci (čápi?) se slétají k jedné z průčelních věží, po cestě k zámku běží pes s obojkem, honící zajíce. Výrazná, velmi dobře dochovaná spontánně motivovaná kresba, bez známek pokusu o její odstranění, svědčí o možné toleranci, která ve vztahu ke graffiti patrně převládala. Protější stěna téže okenní špalety nabízí zvláštní zrcadlení výše popsaného výjevu. Zdá se, jako by se dítě pokoušelo okopírovat kresbu zámku. Z celého, velmi abstraktně působícího výjevu lze rozeznat věže a ležící figuru, která na protější, precizně provedené kresbě chybí. V jedné špaletě tak můžeme číst kresbu dítěte i dospělé osoby. Toto zobrazení je zajímavé i z hlediska stavební historie, neboť v rámci stavebně-historického průzkumu mnohdy chybí zásadní zdroje pro čerpání informací o původním vzhledu stavby. Ačkoliv jsou spontánně motivované kresby provedeny často naivním rukopisem, zde se autor snažil zachytit zobrazovanou realitu věrně.

Prostějovská graffiti i bez podrobného prostudování veškerých archivních materiálů ke stavební historii zámku dávají tušit, že původní zámecká stavba měla odlišný charakter. V textu, který shrnuje doposud provedené průzkumy na zámku v Prostějově, je uvedeno, že v období třicetileté války, konkrétně 2. srpna 1643 a následující den, byly v rámci devastace objektu odstraněny věže, které graffiti ještě zobrazuje (Borský – Černoušková 2001). Tímto se tedy můžeme pokusit alespoň částečně vymezit dataci kresby, která patrně vznikla před polovinou 17. století. Tato graffiti zachytil na svých dokumentačních kolorovaných kresbách v roce 1901 prostějovský kněz a učitel Tomáš Štětka, který navíc zmiňuje další obdobnou kresbu na jiném místě zámku, jejíž existenci potvrdil i restaurátorský průzkum provedený v roce 2001. Tomáš Štětka pod kresebně zdokumentované graffiti připsal následující záznam: „Tato primitivní kresba v tomto místě hnědou červení načrtnutá, opakuje se na téže stěně

Zámek Prostějov – kružítková kresba. Foto: L. Bartůňková, 2016.

a na těžce hladké půdě (omítce) dole ve schodišti. Snad jest to primitivní nákras bývalého zámku“ (ibid.). Další obdobný nález skici budovy, avšak v menším měřítku, byl nalezen v nedávné době ve druhém nadzemním podlaží v sále, kde aktuálně probíhají restaurátorské práce na renesančních nástěnných malbách. Velmi tenkou rytou linkou je zde znázorněna budova s věží, vstupní branou a okny s hvězdami. Brána a věž a bání na věži jsou zdůrazněny červenou barvou odlišného charakteru, než kterým jsou provedeny nástěnné malby. Určitě se však nejedná o rudku, ale snad o tenkou vrstvu pečatního vosku či organického barviva (krve?). Složení materiálu by však bylo možné přesně určit pouze pomocí chemicko-technologického průzkumu. V blízkosti kresby se nachází velké množství filigránsky provedených textů (vyrytých velmi tenkým, ostrým předmětem), především zkratk a latinských slov.

Kresby vytvořené v zámeckém objektu ve špaletách vzhledem ke svému umístění podporují hypotézu, že prostor byl vyplněn lavicemi, na kterých lidé při vytváření graffiti stáli. Některé nápisy jsou provedeny ve výšce, kterou by pisatel nemohl bez stupínku obsáhnout. V okenních špaletách se dále nalézají německé texty, které by si zasloužily epigrafický rozbor. Objevuje se zde v rámci

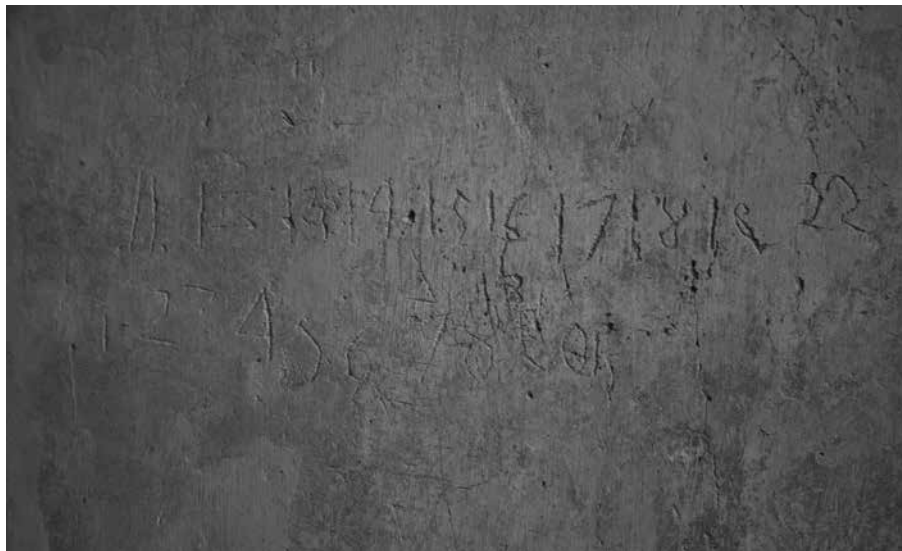

Zámek Prostějov – graffiti na renesanční omítkové vrstvě, patrně kresba zámeckého objektu.
Foto: L. Bartůňková, 2016.

historických spontánně motivovaných kreseb častý námět monogramu Ježíše Krista IHS. Symbol IHS je zde vepsán do kruhu a v jedné kresbě dokonce do méně často zobrazovaného slunce, tak zvaného bernardinského slunce podle Bernardina ze Sieny (Royt 2007: 140). Monogram Ježíše Krista lze nalézt na zdech takřka každého objektu z renesančního či barokního období, ať již profánního, či sakrálního.

Spontánně motivované nápisy v objektu prostějovského zámku jsou zvláště bohaté na zobrazení nejrůznějších symbolů. Motiv srdce se dvěma zkrříženými meči je zde proveden na několik způsobů. Jedno srdce je meči rozděleno na čtvrtiny a v každé čtvrtině se nachází majuskulní písmeno. Zajímavým faktem je, že takřka totožnou kresbu srdce lze nalézt na další perněstejské stavbě, na zámku v Pardubicích. Objevuje se zde i pěticípá hvězda, pentagram vytvořený patrně jedním tahem. Pentagram, patrně přejatý z astronomie (Mohr 1999: 202), je jedním z nejstarších znaků lidské kultury a jako takový má nespočet výkladů. Může to být například židovský symbol pěti knih Mojžíšových. Ve středověku byl však pentagram znakem radostného návratu a symbolickým prostředkem na ochranu proti démonům. V křesťanství symbolizuje Krista a jeho pět ran

Zámek Prostějov – kresba s náboženským motivem na renesanční omítkové vrstvě, tzv. Bernardinské slunce. Foto: L. Bartůňková, 2016.

(Becker 2002; Cooperová 1999: 138). Zde je pěticípá hvězda provedena hrotem nahoru, což znamená směřování vzhůru, světlo a duchovnost. Směřuje-li špice dolů, je pak hvězda naopak symbolem zla, černé magie a převrácení lidské přirozenosti (dábel v podobě rohatého kozla) (Rulíšek 2006). S takto provedenými pentagramy (hrotem dolů) se však setkáváme v oblasti spontánně motivovaných kreseb spíše výjimečně.

V kontextu výzkumu zahraničních kolegů se zdá zajímavá kružbová kresba, situovaná ve druhém nadzemním podlaží západního křídla stavby na čelní stěně jednoho ze sálů, která si zaslouží bližší výklad. Jedná se o rytou kresbu, provedenou odpichovacím kružítkem do povrchu renesančního kletovaného intonaka. Obrazec je tvořen třemi soustřednými kružnicemi. Z centrálního bodu je pak vykroužen šestilist jehož cípy dosahují ke hraně vnější kružnice. Matthew Champion (2015) v souvislosti s kružítkovými kresbami nabízí hned několik dlouhodobě tradovaných vysvětlení, které však sám zpochybňuje. V prvním případě vychází z dostupné literatury, kdy cituje historika architektury T. D. Atkinsona a dává kružítkové kresby do souvislosti s konsekračními kříži. Tuto teorii můžeme v případě prostějovských graffiti hned vyloučit, neboť nejsou provedeny v sakrálním prostoru. I v případě, že by tomu tak bylo, je tato teorie

značně diskutabilní, neboť konsekrační kříže zpravidla mívají v rámci jedné stavby jednotný charakter, nebo jsou alespoň rozmístěny s určitou pravidelností, což se o kružítkových kresbách, jak bývají popisovány mnohými badateli, tvrdit nedá. Kružítkové kresby bývaly navíc vytvářeny v rozličných velikostech a nalézány jsou v různém stadiu dokončení. Další verze, kterou Champion zpochybňuje, vychází z myšlenky, že tvůrci těchto graffiti byli zedničtí učni, kteří byli v rámci výuky základů geometrie vedeni svými mistry k vytváření tohoto typu obrazců. Pro přijetí této teorie hovoří fakt, že odpichovací kružítko byla v předešlých staletích spíše cenným nástrojem, který vlastnili často pouze stavitelé či zedníci. Champion vychází z archeologických průzkumů provedených v blízkosti Temže, při nichž bylo zjištěno, že na stovky nožů a nůžek připadalo pouze jedno odpichovací kružítko. Autor však považuje za nepravděpodobné, že by za všechny kružítkové kresby byli odpovědní zedníci a jejich učni, a to vzhledem k velkému množství a rozličnosti těchto graffiti. Champion tedy nabízí zcela jiné vysvětlení. V kružítkových kresbách spatřuje především způsob, jak ještě více upevnit ochranu věřícího před dábelskými silami. Farníci se domnívali, že spojením modlitby a obvyklých náboženských obřadů mohou svoji ochranu před ďáblem zvýšit tím, že jej uzavřou v kresbě, a to nejlépe v kresbě, která představuje nekonečný koloběh, jako je tomu například u Šalamounova uzlu, ale i u výše zmíněných kružnic. Tato graffiti mohla být i dílem žen, které mnohdy vlastnily nůžky a mohly tak kromě křtu zvýšit ochranu svého dítěte před zlými mocnostmi ještě vyrytím ochranné značky do plochy zdiva v blízkosti křtitelnice.

V případě prostějovské kružby se však bude patrně vždy jednat o spekulace, neboť nemáme informace o tom, že by tyto prostory sloužily v minulosti náboženským účelům, ale lze zvážit, zda tyto kresby nemohly mít rovněž jakýsi ochranný charakter, jako například pentagramy.

Závěr

Historické spontánně motivované nápisy a kresby představují pozoruhodný a nesnadno uchopitelný fenomén. Pouze málokterý historický pramen nabízí tak blízké, či přímo intimní poznání osoby pisatele. Spontánně motivované, neoficiální nápisy a kresby vznikají dle našeho pozorování z náhlého hnutí mysli a můžeme tedy předpokládat, že jsou necenzurovaným sdělením. Při jejich interpretaci pro využití k výzkumu v oblasti humanitních věd je však třeba dobře poznat jejich prostředí a související dějinné události, neboť pouze poté je možné danému sdělení porozumět. V tomto článku byl zmíněn pouze

zlomek nejčastěji zobrazovaných spontánně motivovaných symbolů. Některé jsem záměrně vynechala. Například pro často zobrazovaný motiv W, objevující se nejen na zde zmiňovaných perněšternských zámcích, ale takřka na všech historických stavbách s výskytem graffiti, nemáme prozatím zcela uspokojivé vysvětlení. Studium kulturních dějin prostřednictvím dochovaných stop v podobě spontánně motivovaných nápisů a kreseb nabízí dosud velmi málo reflektovaný fenomén. Pro mnoho symbolů, znaků a kreseb, se kterými se na historických stavebních materiálech a užitkových předmětech setkáváme, nemáme zatím vysvětlení, ačkoliv ze zahraniční literatury věnované této problematice poměrně zřetelně vyplývá, že je třeba vnímat tento fenomén jako prvek spolupodílející se na dotváření duchovní kultury.

Přestože nemůžeme s jistotou tvrdit, že i v českém kulturním prostředí znamenaly kružitkové kresby jakýsi další stupeň duchovní ochrany, přesto jistě nesly ve své době obecněji platný význam, stejně jako výše zmíněné hvězdy, obrazce znázorňující nekonečno či hanlivé karikaturní kresby. Kdo nakreslil v mezipatře litomyšlského zámku hanlivý obrázek *Judensau*, se již patrně nedozvíme, přesto se však na základě výzkumu podobných kreseb můžeme pokusit dokreslit duchovní obraz tehdejší doby. Zajímavé je i porovnání sakrálních prostor s profánními. Ačkoliv byly sakrální prostory místem setkávání poutníků, kléru a místní náboženské obce, přesto i v kostelech a kláštřech kvetla profánní nápisová kultura a naopak v profánních prostorách nacházíme velké množství duchovních symbolů a křesťanských zkratk.

Na bohatém nápisovém a kresebném fondu pocházejícím ze dvou perněšternských staveb jsem popsala jen několik nejčastěji zobrazovaných motivů. Tento fenomén však badatelům stále skýtá široké pole působnosti. V první řadě zcela chybí bibliografie, která by byla primárně zaměřena na historické spontánně motivované nápisy a kresby na území českých zemí. Pro začátek však postačí, budeme-li se rozhlížet kolem sebe, vnímat, co nám popsané stěny sdělují, a tyto informace následně dokumentovat. Hlavní impuls pro záchranu mnohých souborů graffiti by měl vždy nejprve přicházet od pracovníků památkové péče, kteří by měli na cenné nápisy a kresby poukazovat a při rekonstrukcích historických objektů se zasazovat o zachování historických omítek či jiných stavebních materiálů, které jsou nositeli graffiti. Odhalené povrchy s historickými graffiti by pak měly být památkově chráněny stejnou měrou jako povrchy s historickými malbami, neboť mnohdy podávají o jednotlivých historických epochách bohatší svědectví než samotné malby, ať již provedené na plátně, na stěně, či v knihách.

Lucie Bartůňková je absolventkou magisterského oboru Restaurování a konzervace děl nástěnné malby, sochařských děl a povrchů architektury na Fakultě restaurování Univerzity Pardubice. Nyní je doktorandkou v oboru Historické sociologie na Fakultě humanitních studií UK v Praze. Profesionálně se zabývá především průzkumem a restaurováním nástěnných maleb a památkovou péčí, v historických objektech fotograficky dokumentuje spontánní nápisy a kresby. Kontakt: lucie.bartunkova@gmail.com

Literatura a prameny

- Baird, Jennifer – Taylor, Claire (eds.). 2011. *Ancient Graffiti in Context*. New York: Routledge.
- Becker, Udo. 2002. *Slovník symbolů*. Praha: Portál.
- Beneš, Bohuslav – Hrnčíko, Václav. 1993. *Nápisy v ulicích*. Brno: Masarykova univerzita.
- Borský, Pavel – Černoušková, Dagmar. 2001. „Stavebně historický průzkum I., II.“. *Souhrnná zpráva o průzkumech provedených na objektu zámek v Prostějově únorduben 2001*. Brno. Zpráva je archivována na Odboru územního plánování a památkové péče Magistrátu města Prostějov.
- Cooperová, Jean. 1999. *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta.
- Dundes, Alan. 1966. *Here I Sit. A Study of American Latrinalia*. Dostupné z <http://digitalassets.lib.berkeley.edu/anthpubs/ucb/text/kas034-010.pdf> [cit. 2017-01-24].
- Epigrafika. B. d. *Epigrafika-soupis nápisů horního hradu v Bečově nad Teplou*. Dostupné z http://www.zip-ops.cz/shp/becov_epigrafika/becov_podrobna.html [cit. 2017-01-24].
- Frankl, Michal. 2007. *Emancipace od Židů*. Český antisemitismus na konci 19. století. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Hlaváček, Ivan – Kašpar, Jaroslav – Nový, Rostislav. 2002. *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany: H & H.
- Champion, Matthew. 2015. *Medieval Graffiti. The Lost Voices of England's Churches*. London: Ebury Press.
- Joachimová, Jiřina. 1955. „Nález nápisů a kreseb v klášteře bl. Anežky v Praze.“ *Zprávy památkové péče* 15, 1955, 6–8: 243–245.
- Konečný, Michal – Racková, Eliška. 2014. „Rezidence nejvyššího kancléře.“ P. 35 in Zdeňka Kalová (ed.): *Zámek Litomyšl*. Litomyšl: NPÚ, Územní památková správa na Sychrově.
- Kraack, Detlev. 1997. *Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise, Inschriften und Graffiti des 14. – 16. Jahrhunderts*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften.
- Kraack, Detlev – Lingens, Peter. 2001. *Bibliographie zu historischen Graffiti zwischen Antike und Moderne*. Krems: Medium Aevum Quotidianum.
- Kubička, Roman – Zelinger, Jiří. 2004. *Výkladový slovník. Malířství – Grafika – Restaurátorství*. Praha: Grada.
- Milnor, Kristina. 2014. *Graffiti and the Literary Landscape in Roman Pompeii*. Oxford – New York: Oxford UP.

- Mohr, Gerd-Heinz. 1999. *Lexikon symbolů. Obrazy a znaky křesťanského umění*. Praha: Volvox Globator.
- Reisner, Robert. 1971. *Graffiti: Two Thousand Years of Wall Writing*. New York: Cowles.
- Roháček, Jiří. 2007. *Epigrafika v památkové péči*. Praha: NPÚ.
- Royt, Jan. 2007. *Slovník biblické ikonografie*. Praha: Karolinum.
- Rulíšek, Hynek. 2006. *Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie*. České Budějovice: Karmášek.
- Skřivánek, Milan. 2009. *Litomyšl 1259–2009. Město kultury a vzdělávání*. Litomyšl: Město Litomyšl.
- Siegl, Norbert. 1993. *Kommunikation am Klo. Graffiti von Frauen und Männern*. Wien: VG.
- Siegl, Norbert. 2001. *Graffiti Enzyklopädie. Von Kyselak bis HipHop-Jam*. Wien: Österreichischer Kunst- und Kulturverlag.
- Soukup, Martin. 2010. „Vizuální antropologie: vznik, vývoj a milníky.“ Pp. 15–23 in David Čeněk – Tereza Porybná (eds.): *Vizuální antropologie – kultura žitá a viděná*. Praha: P. Mervart.
- Soukupová, Blanka. 2000. *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*. Praha: SOFIS.
- Tydlitátová, Věra – Budil, Ivo T. – Arava-Novotná, Lena – Tarant, Zbyněk. 2013. *Encyklopedie dějin antisemitismu*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Wasková-Malivánková, Marie. 2014. „Návrh klasifikace historických spontánních nápisů.“ *Sborník archivních prací* 64, 2014, 1: 109–142.
- Wasková-Malivánková, Marie. 2012. „Nápisy na horním hradě v Bečově nad Teplou s exkurzem k otázce nejstaršího zasvěcení tamní kaple.“ *Epigraphica et sepulkralia* 4, 2012: 287–313.